

ALKOTÓ ISMERETTERJESZTÉS*

V A J D A G Á B O R

Az utóbbi években aligha adtak ki magyar nyelven jelentősebb művelődési tárgyú könyvet, mint Gáll Ernőé, az erdélyi tudósé, a *Korunk* volt szerkesztőjéé. E tanulmánykötet ugyanis olyképpen elméleti jellegű, hogy gazdag tényanyagra támaszkodik, s közben programot is ad; illetve: erkölcsi-ismereti támaszt nyújt a már vállalt törekvés érvényre juttatásában. A szerző fejtegetései ugyanis a legtágabb összefüggésekből, az emberiség mai tudáskincséből indulnak ki az etnikum, a nemzeti kisebbség és a nemzetiség fogalmainak tisztázásában, vigyázva, hogy az elfogulatlanság ne menjen a gyöngébb melletti elkötelezettség rovására, s ugyanakkor a kisebbségi jogok követelésében is meglegyen az a mértéktartás, amely nélkül a felvilágosítás szándéka atavisztikus sötétségben semmisülne meg.

Gáll Ernő térben és időben egyaránt távolról indítja fejtegetéseit. Amerikai, nyugat-európai, szovjet, magyar és román tudósok véleményeit ismertetve és értékelve igyekszik megtalálni azt a marxista szempontot, amely az égető emberi problémákhoz való közel hajolást és a lehető legnagyobb látószögéből való mérlegelést egyaránt lehetővé teszi. E tanulmány sorozat még akkor íródott, amikor a marxizmus kötelező világnézetnek számított Romániában. Gáll is gyakran hivatkozik Marxra és Engelsre, ám részben azért, hogy tudatosítsuk tanításuk elavult vonatkozásait. Ilyeténképpen tudósunk marxizmusa mindössze alig hangsúlyozott materialista meggyőződésében, dialektikus módszerében, az osztályharcnak mint a társadalmi változások okozójának alkalmi hangsúlyozásában van. Abban tehát, ami a szónak csupán egészen tág értelmében minősíthető marxistának. Legalább ilyen mértékben polgári humanizmussal van dolgunk. Ez szokásból s a környezethez taktikusan alkalmazkodva nem mondott még le egészen arról a tudományról, amely az évek múlásával egyre kevésbé látszik egyetemesnek. A marxizmusnak az elemei – a múlt kiemelkedő

* Gáll Ernő: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987

forradalmárai iránti hangsúlyozott tisztelet mellett – azokban a kisebb fenntartásokban adnak hírt magukról, amelyeket a nyugati tudósok eredményeihez fűz Gáll Ernő – már csak azért is, mert évtizedek óta vállalt (vállalnia kellett) egy viszonylag csekély eredményt hozó, a körülmények folytán végül is önmagára cáfoló módszertant.

Ez a részben formális hűség szerencsére csak apróság ahhoz a nagy erkölcsi erőhöz, eredeti humanizmushoz képest, amely a szóban forgó tanulmánykötetet áthatja. A szerző magatartásának forrása ugyanis nem elsősorban azoknak a munkásságából ered, akik barikádokon véreztek el vagy pedig börtönökben penészedtek meg a világ vagy legalábbis egy nemzet megváltását ígérő osztály eszméire esküdve. Ő már ugyanis annak a nemzedéknek a tagja, amelyet a marxizmust helyettesítő sztálinista gyakorlat tapasztalatai óvatosságra intenek. Így aztán eredeti hajlandóságának és a kényszerítő körülményeknek a hatására alakítja ki a „lebegő értelmiségi” lehetséges típusainak egy eredeti és rokonszenves változatát. Ennek az értelmiségi pozíciónak az elméleti tudatosítóját Mannheim Károlyban tiszteli, akivel külön tanulmányban foglalkozik. Nem önindoklás céljából, hanem azért, mert azokkal ért egyet, akik jelentősebbnek látják az értelmiség szerepét a nemzetek kialakulásában Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában, ahol elsősorban a gazdasági élet alakította a társadalmi viszonyokat. Az értelmiség gondolkodása ott függetlenedhet az állami keretektől és az osztályérdekektől – vallja Gáll –, ahol a viszonyok fejletlensége miatt lekötetlen marad a figyelme, energiája. Ennek köszönhetően viszonylag szabadon kapcsolódhat oda, ahol a helyzetének megoldását, önmaga hasznosítását reméli. Amit Nyugaton valóságnak lát, azt saját környezetébe is átültetné, vagy pedig pusztán erőt merít belőle ahhoz, hogy népét vagy országát annak a sajátos lehetőségei szerint emelje fel. Próféta, népvezér, pártszónok vagy elkötelezett publicista lesz belőle. Jellemétől függ, példamutató lesz-e az utókor számára. Gáll Ernőt azok a kelet-európai írástudók érdeklik, akik a felvilágosodástól és a romantikától kezdve a szabadságharcon és a kiegyezésen át az új államalakulatokig, sőt egészen napjainkig a humanizmus egyetemes keretein belül adtak hangot népük felszabadulási törekvésének, tehát tartózkodtak a mítoszalkotástól és a sovinizmustól. Más szóval azon román és (magyarországi, erdélyi, csehszlovákiai, jugoszláviai) magyar ideológusokról, tudósokról, írókról olvashatunk legtöbbször e tanulmányokban, akik materializmusra esküdve is idealisták voltak, mert népük, nemzetük felemelkedését s ezzel együtt a más népekkel (többségiakkal vagy kisebbségiakkal) való barátságot szolgálták.

Törekvésük ma időszerűbb, mint valaha, mert a reakciós erők felülkerekedése nagyobb katasztrófához vezethetne, mint bármikor korábban. Ezért kell igen fontosnak tartanunk Gáll Ernő munkáját, amely a románság kultúrtörténetének alapjait, a magyar nemességtől, majd pedig az Osztrák–Magyar Monarchiától elszenvedett megaláztatásokat is áttekinti, hogy a folytatásban az er-

délyi magyaroknak a határváltozással kezdődő kulturális nyomorúságát is felvázolja. A nemzetiségi elnyomást ecsetelve nem azért időzik elsősorban a kultúra kérdésénél, mert kulturalista, hanem amiatt, mert a kisebbségben élők, nem akarván Marx jóslata szerint beleolvadni a nagyobb nemzeti közösségekbe, csak a hagyományokra esküdve tarthatják életben azonosságtudatukat. Vagyis akkor, ha az erőszakolt változásokkal szemben az állandóságot igyekeznek kidomborítani. Akár azt a látszatot is keltve, hogy kívül akarnak maradni a modern világ egyre bővülő információ- és kommunikációközösségén. Valójában az információk kibővítésén munkálkodnak. Gáll ezért jelentheti ki Lotman szellemében, hogy „Vizsgálódásunk szempontjából az ún. etnokulturális információknak a kultúra közvetítésével történő kommunikációja a döntő”.

Ezzel azonban csupán összetettebbé válik az a kérdés, amely már a marxizmus kialakulásakor is bonyolult volt. A nehézséget a történelem hozta, a szocializmus (torz formája) nem a hajdan előírt recept szerint valósult meg. Megvalósulása ugyanis nemzeti felszabadulást is jelentett. Gáll erre vonatkozóan sem igyekszik az eredetiségével büszkélkedni, hanem külön tanulmányt ír annak az embernek a könyvéről, aki idejében felismerte az elmélet valóságához igazításának szükségességét. Otto Bauerről van szó, az ausztro-marxistáról, akinek tanítása értelmében az osztályharcot jelentős mértékben és igazoltan nemzeti érdekek is befolyásolhatják. A küzdelem azért ölthet művelődési formát, mert idegenek által elnyomott és fejletlen népek esetében a (viszonylag) szabad értelmiségiek a hangadók. Bauer koncepciójának előtérbe állításával Gáll a marxizmus erőltetett nemzetköziségének tarthatatlanságát, sőt antihumanizmusát érzékelteti. Ahelyett ugyanis, hogy fanatikusan egy elvont embereszményre esküdnének, s ennek érdekében szentesítenék az eszközöket, a konkrét emberek igényeit és jogait kell tekintetbe vennünk, függetlenül attól, vajon a normálisnak tartott történelmi fejlődés modelljét megteremtő nemzetek fia-e vagy pedig olyan kisebbségek tagjai, akiknek erejéből saját állam megteremtésére nem futotta. A történelem nem hajlandó spekulációkat illusztrálni. S hogy Bauernek igaza volt, amikor a dogma szemellenzője nélkül vizsgálódott, az a magyarok sorsából is látszik. Ők, akik 1848-ban elől jártak a történelem formálásában, s hozzájuk képest az érthetően ellenük forduló kisebbségek retrográdoknak, korcsoknak tűntek Marxék szemében, néhány évtizeddel később ugyanolyan problematikus elemek lettek a volt kisebbségek államaiban, mint amilyenek azok voltak a Monarchiában egészen az első világháború végéig. Az előírt séma szerinti fejlődésnek tehát elsősorban az lett a kerékkötője, ami a múlt század közepének nagy materialista idealistái még elhanyagoltak: a nemzet(iség) és a kultúra.

Így aztán a sorsdöntő történelmi események nem a központokban, hanem a perifériákon zajlanak. Nem függetlenül attól, hogy e nemzetiségit és szociáli-

sat összekapcsoló törekvések értelmiségi vezetői már a húszas évektől kezdve messianisztikus küldetéstudattól vezérelve végezték munkájukat. Fontosságukat a hídszerep vállalása is kidomborította. Népük felemelkedését ugyanis nem a más ajkú többség ellenében, nem sanda irredenta szándékkal, hanem egymás egyre elmélyültebb megismerésének és megbecsülésének szem előtt tartásával képzelték el, az államhatárok spiritualizálásáról álmodozva, az emberiség érdekeit a legvilágosabban felismerve. A *Tűz*, a *Sarló*, a *Korunk* és a *Híd* tettekkel hitelesített erkölcsi súlya mögött elmarad a budapesti és a környező új nemzetállamok központjainak nemzetközponturn szűk művelődési gyakorlata, esztétikára korlátozódó folyóiratszerkesztése, ösztönös vagy tudatos nacionalizmusa, irredentista kultúrfölénye vagy a joggal is kapottak fölött örvendező, rövidlátó gögje. E többlet a feltűnő hátrányok előnyeiből következik: az igazi tetteknek ugyanis nagy hiányérzet, fokozódó belső kényszer az előfeltétele. A szerzészég abban válik igazi szenvedéllyé, akinek alig van valamije. S az ad legszívesebben, aki számára létfontosságú az, hogy kapjon. S ha nyomorúságunkban jók vagyunk, akkor valószínűbb, hogy velünk szemben is jók lesznek. Ennyi a titka az *Erdélyi Helikon* és a *Kalangya* előremutató művelődéskoncepciójának, s egyben Gáll attitűdjének is, amely kifinomult érzékkel ismeri fel a már megépített s még mindig legkönnyebben járható utat.

Ez azonban nem jelenti azt, mintha konzervatív lenne, s kizárólag hátrálva haladna előre. Bizonyítékként arra a tanulmányra hivatkozunk, amely – a kultúrán túlmenően – a modern civilizáció egészének perspektívájából szemlélteti a humán műveltség és a természettudomány, az elmélet és a gyakorlat, az utópia és a valóság összefüggéseit. A megtartó gondolat Nyugat és Kelet (a Frankfurti Iskola illúziótlansága és a romániai kód) között feszül. Nem pattanhat meg, mert Gáll szelleme óvatos, nem lépi túl az intézményes kereteket. Tehát egyfelől nem foglalkozik érdeme szerint az új baloddallal, másfelől pedig az otthoni lehangoló tényeket csak távolabbról érinti. Álláspontját mégsem minősíthetjük kincstári optimizmusnak, mert az ébresztőkkel, a székely írókkal kapcsolatban természetesnek véli a Don Quijote-i tragikus életérzés állandó jelenlétét. Más szóval a Gáll Ernő képviselte „lebegő értelmiségi” modelljébe az abszurd tapasztalata is beszüremlett. Ennek ellenére az utópia dekonjunktúrája idején is töretlen az álláspontja: „Noha a mögöttünk hagyott évtized tapasztalatai nyilván nyomot hagytak a kérdésről kialakított nézeteinken, bennünk is megerősítve a bírálati velleitásokat, felfogásunk alapján véve nem változott meg. Blochra, Gramscira, Mannheimra, Riesmannra és másokra utalva, elismerjük és értékkeljük azoknak az utópiáknak a szerepét, amelyek – az ember anticipáló képességének köszönhetően – a jövő távlatában villantják fel a valóság rejtett lehetőségeit. A lázadó, nonkonformista gondolat, a jelen meghaladására ösztönző – humanista ihletésű – józan remény kifejezését látjuk benne. Értelmiségi képviselőiben azoknak a profétáknak, lánglelkű váteszeknek, ro-

mantikus lázadóknak a rokonait ismerhetjük fel, akik nem akarnak megbékülni az adott, rossznak minősített viszonyokkal, hanem a történelmi újítás hírnökei, előkészítői.” A „valóság rejtett lehetősége” nem valamiféle körmönfonságot takar, hanem egyszerűen azt, hogy Gáll Ernő nem vesztette el teljesen az emberekbe vetett bizalmát, tehát szerinte a kölcsönös egymásra utaltság szükséglete olyan egyértelmű tény, amelyet előbb-utóbb mindenkinek a saját érdekében fel kell ismernie. A kisebbség viszont a helyzetéből következően járhat élen e manapság egyre fontosabb erkölcsi-kulturális igény tudatosításában.

Az utópia nem lehet parttalan, valóságálapot mellőző – ismételtetik írástudónk tanulmányai. Pozíciója árnyalt meghatározása érdekében tartja fontosnak kifejteni, mit tart elfogadhatónak, illetve elvetendőnek Lukács György gondolatvilágában. Ezt illetően egy érdekes paradoxont érint Gáll Ernő. Míg ugyanis a népi elkötelezettségű s ezért Gáll számára eszményi magatartású Dobrogeanu-Gherea a származását takargató gátlásos ember volt, addig a nemzetköziségében határtalan elmélet és gyakorlat közé szorult Lukács Györgyöt skrupulusokat nem ismerőnek tartja. Kár azonban, hogy a magyar filozófus jellemzésekor inkább csak az ő vallomására s a vele folytatott beszélgetésekre korlátozódik, holott Lukács fiatalkori naplója olyan lelkialkatra vall, amely súlyos komplexusok terhe alatt kényszerült a „Mű” választására, tehát a szellemi életre való eleve elrendeltség tudata pótmegoldásként alakult ki. A megváltói beállítottság egyrészt a magánéletet helyettesítette, másrészt pedig – a politika és a tudomány között – viszonylag tág mozgásteret biztosított. A „szabadon lebegő” értelmiségi – s ezt már Gáll hangsúlyozza – a kort mozgató tendenciák egységét vélte felismerni saját egyéniségében, s ezzel fel is mentette magát önelentmondásainak és súlyos tévedéseinek felelőssége alól. Problematikus életmű tehát az övé, mert „lebegésének” magassága és valóságközelsége gyakran rajta kívül eső okokon múlt.

Ezért Gáll Ernő, annak ellenére, hogy marxistának vallja magát, elsősorban az olyan írástudókat érzi magához közel, mint amilyen a húszas években Julien Benda volt. A francia írástudó ugyanis egyrészt elutasította a mindennapi élet hatalomért folytatott harcait, másfelől pedig – a Szellem, az Igazság és az Erkölcs vezéreszméjétől áthatottan – kötelességének érezte a világ dolgaiba való beleszólást. Gáll azért tartja fontosnak a pártharcok bendai fölülmúlását, mert tapasztalata szerint az elidegenedés szubjektív vonatkozásai legalább annyira fontosak, mint az embernek az általa teremtett világgal szembeni, különösen Marx által kihangsúlyozott elidegenedése. Tudósunk az embernek ezt az önmagával való meghasonlást társadalmi csoportjelenségként észleli. Szerinte Kelet-Európában az elbürokratizálódott társadalmi viszonyok következményeként a nemzeti kisebbségek az elidegenedettségi állapotában élnek. Ez azt jelenti: sokkal mélyebben élik át azt az azonosulási válságot, amely a hivatali és szakmai bürokratizálódás következményeként a többségi nemzet tudatát, vi-

selkedését is világszerte terheli. Ami azonban ezeknél csak bizonytalanság és neurózis, az a kisebbségeknél sajátos tudathasadás. A nemzetiségek jelentős hányada ugyanis csak féluton van az asszimiláció útján. Vagyis – Gáll diagnózisának szellemében – pl. magyarnak tartja magát, ámbar a létfenntartási igényeinek kielégítése azt sem tette lehetővé számára, hogy legalább elemi fokon sajátítsa el a magyar kultúrát. Valóságuk a gazdasáradalomhoz kapcsolja őket, jóllehet megnyomorított tudatuk szerint még mindig az anyanemzethez tartozónak érzik magukat. E felemás állapot feloldására Gáll Ernő a nálunk is részben bevált kettős identitás tudatosítását ajánlja. Ez nem más, mint egyfelől a kultúrhatományok és az anyanyelv elsajátításának, másfelől pedig az állampolgárságnak és az adott társadalomba való beilleszkedésnek szükségyszerűségként, sőt helyzeti előnyként való felfogása. Ennek köszönhetően a többségi nemzettel s az állambürokráciával való potenciális szembenállás internacionalista kulcsszereppé alakulhat át: aki elkülönülni, kiválni látszik, az valójában beilleszkedik, összekapcsol. Az ilyen magatartásból mindenkinek több haszna van, mint ha asszimilálna, hiszen a beolvasztás aligha eredményezne többet a demagógia álmegoldásánál, az így vagy úgy leplezett, többé-kevésbé tudathasadásos állapotnál. A tökéletes asszimiláció ugyanis bonyolult és összetett folyamat, s csak látszólag előnyösebb annak számára, akik képtelen ellenállni a kísértésnek.

A kisebbségek önelidegenedése ellenszerének ismertetését könyve utolsó fejezetére hagyta Gáll Ernő. Az előbb érintett tanulmányok részben a kisebbségi problémák előtörténetét vázolták fel, részben pedig elméleti megalapozást nyújtottak ahhoz, aminek kimondására legvégül kerül sor. Itt jut a szerző arra az öntudatos következtetésre, mely szerint „Nem tekinthető véletlennek, hogy – bizonyos összetevőiben – a kisebbségtudomány bölcsője Erdélyben ringott”. A transzilvanizmus ugyanis már régóta egymás kölcsönös megismerésének, a nemzeti határok európai igényű ledöntésének gyakorlatát jelenti. Az önmegismerésnek és a másik nép kultúrájának elsajátítása azonban egyre nehezebben megvalósítható program, mert az új társadalom elbürokratizálódása s annak következménye, az (ön)elidegenedés egyre inkább megnehezíti a kutatók munkáját. A hatalom mindenekelőtt a történelmi tudat megőrzését, illetve kialakulását akarja megakadályozni, de hasonlóképpen a kultúrviszonyok tudományos felmérésének is gátat vet. Ilyeténképpen a viszonylag mégis szép számmal születő nyelvtörténeti, nyelvészeti, néprajzi, történelmi, szociográfiai és irodalomtörténeti felmérések, írói vallomások mögött többnyire nem államilag támogatott kutatóintézetek, hanem heroikus magánvállalkozók állnak. Olyanok, mint Nagy István, Kacsó Sándor, Balogh Edgár, Cs. Gyimesi Éva, Szabó T. Attila, Sütő András, Benkő Samu, Kántor Lajos (hogy csak a legismertebbeket említsem), mutattak példát arra: hogyan lehet az ember egy időben magyar, romániai és európai.

Természetesen e könyv szerzője is az általa felsoroltak közé tartozik. Annak ellenére, hogy műve befejezésében a többi között ezt írja: „...minden aufklärerista vállalkozás valószínű kudarcával eleve tisztában vagyunk”. A helytállás ugyanis önmagában is sokat ér, hiszen az írástudó nem lehet áruló.

MARIJA UJEVIĆ GALETOVIĆ: *Reggeli a fűvön*, 1990